

В. О. Щербак
(Київ)

ЧИННИКИ СТАНОВЛЕННЯ КОЗАЦЬКОЇ САМОСВІДОМОСТІ

Формування національної свідомості чіткіше простежується в періоди змін домінуючих стереотипів поведінки етносу, його світоглядних засад та форм спілкування. Яскравий приклад тому в історії українського народу спостерігався в епоху «революційного стрибка після тривалої еволюції»¹ (кінець XVI—перша половина XVII ст.).

До середини XVI ст. козаки не усвідомлювали себе окремим прошарком тогочасного українського суспільства. Всі норми їх внутрішньої поведінки формувалися в умовах прикордоння і ґрунтувалися на пріоритетних інтересах громади. Рішення приймалося більшістю голосів на загальному зібранні або ж козацькій раді, яка, насамперед, визначала і забезпечувала надійність об'єднання на певний час. Спільна ідея зміцнювала прагнення козакуючих у досягненні поставленої мети.

Становище суттєво змінилося із заснуванням Запорозької Січі в 50—60-х роках XVI ст. За досить короткий період козацтво виробило власну суспільно-політичну структуру — Кіш, стало значною військовою силою. Разом з тим, козаки не поривали зв'язків з волостю, виступаючи на захист давніх народних традицій, православ'я, особистої незалежності тощо. Вони відчували себе більше членами запорозької громади, об'єднаної особливими соціальними і моральними критеріями, ніж вільними індивідами суспільства в цілому. Відповідно й зародження ідеї козацької свободи було не лише наслідком вільного життя в степах, а й результатом соціально-політичної ситуації в південних районах України, перебуваючих під постійною загрозою нападу татарських кочівників. Січове товариство являло собою соціальне самозахищене об'єднання, покликане до життя умовами існування на терені «Великого кордону», що розділяв європейську і азіатську цивілізації.

В основі січового братства лежав своєрідний аскетизм. Він проявлявся, насамперед, у стійкому перенесенні фізичних страждань, байдужості до побутового комфорту. Очевидно, ці фактори дали підставу для ототожнення запорожців із членами західно-європейських духовно-лицарських орденів. Так, визначний дослідник Запорожжя А. О. Скальковський писав: «Схоже на католицькі римські ордени, козацтво було пов'язане узами

общини (societas), віри (religio) і покликання (vocatio) або ж мети свого об'єднання»², Його судження підтримував російський вчений і письменник Д. Л. Мордовцев. Порівняння Січі із європейськими духовними орденами мають місце і сьогодні.

Справді, в обох випадках спостерігаються аналогічні явища: обряд вступу до товариства, побратимство, високий статус свободи, пошуки лицарської слави і здобичі, культ Діви Марії Покрови. Водночас існували принципи відмінності між лицарями-ченцями і запорожцями, що впливали на формування їх світоглядних засад. Таємні духовні ордени (юанітів, тамплієрів) створювалися із представників дрібного і середнього дворянства. Їх зростаюча політична і економічна влада перетворювалася в основу католицького панування на Сході. Чисельні земельні володіння майже у всіх країнах Західної Європи забезпечували досить сите життя. Членами запорозької громади ставали виходці з різних суспільних верств — від селянина до шляхтича. Джерелами їх прибутку була не феодална рента, а пошуки так званого «козацького хліба». При цьому Січ набула загальнонаціонального значення у боротьбі проти іноземного гніту та зовнішньої агресії.

У середовищі січової общини характерні риси лицарства — військової доблесті, взаємоповаги і благородства — проявлялися у формі спілкування запорожців. Козаки називали один одного товаришами, що в тогочасній польській мові означало дворянство, яке служило у привілейованих гусарських хоругвах на відміну від рядового складу жовнірства. Товариство для запорожців ідентифікувалося із шляхетством в Речі Посполитій. Порівняння лицарства і шляхетства було досить популярним наприкінці XVI ст. Хоча й створити власне лицарство на зразок західноєвропейського польській шляхті не вдалося. В цьому контексті звертає на себе увагу зафіксоване Бартошем Папроцьким звернення запорожців до шляхтича Самуеля Зборовського при врученні йому гетьманської булави: «Ми милостивий пане, вбачаючи у тобі пана лицарського і шляхетного походження, що для нас мало важить, тільки справа і серце мужне ... зичимо тобі, аби нами довго порядкував, звідкіля б і собі і нам і вітчизні милій і своїм нащадкам безсмерту славу здобув»³.

Ідея лицарської гідності поступово проникала у свідомість різних верств населення. Київський католицький єпископ Йосип Верещинський у 90-х роках XVI ст. пропонував навіть заснувати лицарську школу на Запорозькій Січі для шляхетської молоді.

Він виступав проти урядових репресій щодо козацтва. На думку Ксьондза, козаки були такими ж лицарями як шляхтичі, а значить мали всі підстави розраховувати на статус повноправних громадян Речі Посполитої, користуватися специфічними джерелами прибутків і широкими політичними правами.

В ході козацьких повстань кінця XVI ст. характерних рис набувають звернення, в яких козаки іменуються лицарями, відбувається героїзація окремих визначних постатей — Дмитра Вишневецького, Івана Підкови, Самійла Кішки в — народних думках та історичних піснях. Важливим чинником поширення козацького ідеалу — людини вільної, наділеної певними імунітетними правами в житті тогочасного суспільства стала поява певного взірця морального авторитету серед козацтва.

Петро Конашевич-Сагайдачний був виходцем із православної шляхетської родини на Самборщині. У 80—90-х роках XVI ст. він закінчив Острозьку академію, прогресивні традиції якої справили благодатний вплив на формування світогляду і вибору життєвого шляху молодого шляхтича. Прибувши на Січ, Сагайдачний завдяки освіченості і дипломатичним здібностям досить швидко здобув авторитет, неодноразово обирався кошовим отаманом. Під його проводом запорожці здійснювали успішні морські походи на турецькі фортеці Ізмаїл, Акерман, Сіноп, Трапезунд, Кілію. Гетьман дав відчути властям силу українського козацтва, його необхідність для держави, змушуючи таким чином уряд Речі Посполитої йти на поступки. Восени 1620 р. за участю Петра Сагайдачного відбулося відновлення православної церковної ієрархії, ліквідованої Берестейським собором. Вступивши до Київського братства в тому ж році разом з усім Військом Запорозьким, він мав формальне право виступати його заступником і протектором. Будучи смертельно пораненим гетьман відписав своє майно на освітні та благодійні цілі.

Петро Сагайдачний не був представником української шляхти, яка, ставши на козацьку стежу, здобула авторитет у сучасників. Борцями за лицарські права і захисниками православ'я виступали й соратники гетьмана Оліфер Голуб, Матвій Пирський, Марко Жмайло, Петро Одинець, Михайло Дорошенко, Тарас Федорович. Завдяки тісним контактам з тогочасною інтелігенцією, в їх середовищі усвідомлюється ідея спадкоємності між князівською Руссю і Україною, кристалізується прагнення визволення від іноземного поневолення, відновлення власної державності. Козацтво вбачає себе невід'ємною частиною укра-

Інського народу, висловлює прагнення захищати його від ворожих посягать.

В ході народних повстань 20—30-х років XVII ст. козацтво утвердило репутацію захисника загальноетнічних інтересів. Поширення козацького ідеалу дозволило ватажкам повстанців за досить короткий період залучити до своїх лав тисячі селян та міщан. На цей час припадає і зростання чисельності нереєстрового козацтва, яке стає провідником боротьби за «давні лицарські вольності». Цікаво, що в окремих універсалах, наприклад, Карпо Скидан іменує себе «полковником Війська Запорозького, опікуном над усією Україною». Фактично маємо справу із першим випадком визнання козацтвом належності не лише до Війська Запорозького як мілітарної сили, але й певного національно-територіального суб'єкту. Під Україною, очевидно розумілася Наддніпрянина. Проте сам факт вживання даного терміну для означення батьківщини українського козацтва свідчить про значний поступ його свідомості.

Незважаючи на поразку повстань, здобутий досвід боротьби проти польської влади в Україні дозволив Богдану Хмельницькому і його соратникам досить оперативно провести підготовку до виступу на початку 1648 р. Перші гетьманські універсали містили, насамперед, вимогу підтвердити ліквідовані «Ординацією» 1638 р. козацькі права і привілеї та ліквідувати уніатство. Переможний в цілому хід перших двох років Визвольної війни значно розширив спектр завдань, поклав початок створенню козацької держави, Під час переговорів з королівськими комісарами в Переяславі (лютий 1649 р.) Богдан Хмельницький виступає вже не лише як козацький гетьман, а й «самодержавцем руським», представником всього народу, заявляючи: «Визволю з лядської неволі народ руський увесь... Допоможе мені в цьому вся чернь, по Люблін, по Краків, від якої я не відступаю і не відступлю, бо це права рука наша,— щоб знищивши селян на козаків не ударила»⁴. Тобто, з розгортанням війни козацтво чітко усвідомлює себе не лише окремим станом, а й виразником загальнонародних інтересів.

Отже, серед головних чинників становлення козацької самосвідомості було створення центру козацької громади— Запорозької Січі, де кристалізувалися стереотипи поведінки і морально-етичні цінності. Захист українських земель від татарської агресії стає життєвою потребою запорожців, що поряд із шляхетськими традиціями вплинуло на витворення козацького

ідеалу. Поява постатей, які уособлювали моральний авторитет серед сучасників, і розгортання визвольного руху сприяли становленню духовних основ козацької суспільної верстви.

¹ *Голенищев-Кузютов И. Н.* Гуманизм у восточных славян (Украина и Белоруссия). — М., 1963. — С. 51.

² *Скальковский А. О.* История Новой Сечи. — Ч. 1. — Одесса, 1846. — С. 102.

³ *Bartosz Paprocki.* Herby rycerstwa polskiego. — Kraków, 1858. — S. 158.

⁴ Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. — Т. 1. — К., 1898. — С. 320—321.